

Odlukom Naučno-nastavnog veća Filozofskog fakulteta, Univerziteta u Beogradu od 26.10. 2017. godine izabrani smo u komisiju za ocenu i odbranu doktorske disertacije „REKONSTRUKCIJA POMORSKE TRGOVINE NA JUGO-ISTOČNOJ OBALI JADRANA TOKOM PERIODA RIMSKE DOMINACIJE“ kandidatkinje Petre Zdravković. Na osnovu uvida u ovu doktorsku tezu podnosimo sledeći

IZVEŠTAJ

1. Osnovni podaci o kandidatu i disertaciji

Kandidatkinja Petra Zdravković rođena je na Malom Lošinj u Hrvatskoj. Završila osnovno i srednjoškolsko obrazovanje u Baru, Crna Gora. Diplomirala je na Odeljenju za arheologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu 2010. godine. Tokom studija, koje je završila u roku sa visokom ocenom (8,8) bila je član terenskih timova na arheološkim iskopavanjima u Vršcu, Baru, Petrovcu (Crna Gora), Leposaviću i Vranjini (Crna Gora). Od 2009. godine kandidatkinja P. Zdravković je radila na svojoj stručnoj specijalizaciji pa je tako pohađala kurseve konzervacije keramike i stekla II stepen. Godine 2011 bila je polaznik Naprednog kursa restauracije i konzervacije podvodnih arheoloških nalazišta. Učestvovala je na međunarodnom kongresu za podvodnu arheologiju i prezentovala Montenegrin Maritime Archaeology Rescue Project. Svoje znanje iz podvodne arheologije i očuvanja kulturne baštine usavršava na radionici Balkan Maritime Archaeology Workshop održanoj 2012. godine u Skadru, Albanija.

2. Predmet i cilj disertacije

U doktorskoj disertaciji P. Zdravković, predmet istraživanja i osnovna fokalna tačka je pomorska trgovina na jugo-istočnoj obali Jadrana tokom perioda rimske dominacije. P. Zdravković definiše „vreme rimske dominacije“ na osnovu istorijskih izvora i arheološke građe u vreme između 2. veka stare ere i provale Avara i Slovena početkom 7. veka n.e. U ovom vremenskom rasponu ona izdvaja dva perioda u zavisnosti od toga koji su bili glavni proizvođačko-izvozni centri u Mediteranu. U prvom (od 2. veka stare ere do 1. veka nove ere) primat imaju najpre proizvođači iz Italije (posebno njenog severnog dela) i Galije, da bi se kasnije težište distribucije pomerilo ka krajnjem zapadu, odnosno jugu i kada se smenjuju severno severnoafrički i hispaniski centri. Ovo je naročito vidljivo u keramičkom materijalu. Ukratko, cilj istraživanja sprovedenog za potrebe ove doktorske teze je rekonstrukcija pomorske trgovine na prostoru rimskih provincija koje su obuhvatale područje današnjeg priobalja južne Hrvatske, Crne Gore i Albanije.

Kandidatkinja P. Zdravković takođe ističe da je jedan od značajnijih ciljeva ovog rada formiranje baze podataka za područje jugo-istočne obale Jadrana. Namera je da ovom bazom podataka omogući da buduća istraživanja i otkrića upotpune već poznate informacije i tako u granicama mogućnosti budu korišćene za rekonstrukciju okolinosti u okviru kojih su se trgovačke aktivnosti na ovim prostorima u periodu antike odvijale.

Kandidatkinja Petra Zdravković se radeći svoju doktorsku tezu pridržavala sledećih metodoloških postupaka:

- Prikupljanje i sistematizacija ranije publikovanog materijala. Ovde valja naglasiti i prisustvo disproporcije između količine istraženog, obrađenog i publikovanog materijala u Hrvatskoj sa

jedne strane i Crnoj Gori i Albaniji sa druge. Ovakva situacija posledica je zanemarivanja podvodno arheoloških nalaza u crnogorskom i albanskom podmorju do poslednje decenije, koje je rezultiralo sporadičnim publikacijama, baziranim u većoj meri na entuzijazmu istraživača;

- Analiza reprezentativnog i hronološki osetljivog materijala;
- Analiza hidrografskih karakteristika jadranskog mora i rekonstrukciju obale u rimskom periodu, uz navođenje do sada otkrivenih luka, sidrišta i ostataka brodoloma, a na osnovu dostupne literature i rezultata prikupljenih tokom gore navedenih projekata;
- Analiza istorijskih izvora sa naglaskom na primorje, trgovinu, pomorsku plovību, kartografiju

Arheološke nalaze sa lokaliteta koje obuhvata ovim radom P. Zdravković strukturira u odnosu na koncept depozita. Ističe da je od najvećeg značaja vrsta depozita koja nastaje u jednom trenutku i čini zatvorenu celinu. Ovakvi nalazi dodatno osvetljavaju „trgovinu u toku“, što čini veoma značajan trag u sveukupnoj rekonstrukciji plovībe i plovīnih puteva i trgovine. P. Zdravković ukazuje na fina podešavanja metodologije u zavisnosti da li se radi o nalazima koji potiču iz luka, sa sidrišta ili sa mesta brodoloma.

Budući da je teza P. Zdravković koncipirana multidisciplinarno jedan od značajnih ciljeva je i objedinjavanje različitih pristupa materijalnoj kulturi i objedinjavanje rezultata različitih analiza. Kandidatkinja se u ovom radu služi i rezultatima dostupnih i novih fizičko-hemijskih analiza rađenim na uzorcima keramičkih predmeta otkrivenih i asociranih sa pomorskom plovībom.

3. Osnovne hipoteze

Ovladavanje veštinom plovībe na Jadranu i šire bio je dug ali neminovan proces. Međutim, velike imperije su istrajale u tome, svesne činjenice da apsolutna vlast ne može da se održi bez adekvatne kontrole plovīnih puteva. Rimsko carstvo, iako poznato po vojnoj superiornosti, temelje je gradilo na dobro organizovanim trgovinskim mrežama. Zato ne čudi što upravo u ovom periodu dolazi do velikog procvata brodogradnje i lučkih infrastruktura. Svedočanstva plovīnih aktivnosti na Jadranu su brojna, a najveći deo njih čine ostaci brodoloma, veoma zastupljeni na području crnogorskog i albanskog podmorja.

4. Kratak opis sadržaja disertacije

U *uvodnom poglavlju* kandidatkinja P. Zdravković daje nam ukratko pregled najznačajnijih tema kojima se u svom doktoratu bavi. To su:

1. hidrografske karakteristike Jadrana i njihove promene kroz vreme;
2. broj prisutnih brodoloma iz navedenog hronološkog okvira, koliko to dozvoljava dosadašnji nivo istraženosti;
3. informacije o teretu koji su brodovi prenosili:
 - a) heterogenost tereta;
 - b) tipologija amfora i njihovo poreklo;
 - c) sadržaj amfora;
4. identifikacija luka sa prisutnim ostacima lučke infrastrukture;
5. identifikacija luka bez prisustva ostataka lučke infrastrukture;
6. identifikacija sidrišta;

7. istorijski kontekst razvoja trgovačkih aktivnosti na prostoru Jadrana;
8. identifikacija pomorskih puteva unutar Jadrana i veze za značajnim proizvodnim/trgovačkim centrima Mediterana.

Petra Zdravković nas dalje uvodi u oblast trgovine i navodi koje sve društvene odnose pretpostavlja razvijena pomorska trgovina. Posledice razvoja pomorske trgovine i komunikacija vidni su ali izvori koji govore o intenzitetu i plovnim putevima nisu sačuvani i o njima se nedovoljno zna. Moguće ih je rekonstruisati prateći posledice trgovine, i spajati tačke uvoza i izvoza pojedinih proizvoda razmenjivanih pomorskim putem.

Preliminarni pregled stanja i kvaliteta informacija vezanih za podvodnu baštinu rimske epohe dat je takođe u uvodnom delu. Zbog prirode ovog rada bilo je moguće koristiti ne samo informacije sa dobro očuvanih brodoloma već su u cilju kartiranja bile korišćene i informacije sa brodoloma koji su u prošlosti bili devastirani. P. Zdravković u radu koristi podatke sa lokaliteta za koje se na osnovu ostataka infrastrukture zna da su imali infrastrukturu pogodnu za lučku instalaciju ili postoje podaci iz istorijskih izvora da su bili korišćeni u te svrhe. U ovom radu uključena su i sidrišta koja su indikativna za pomorske putne pravce. Dodatne podatke, do sada neobjavljene, P. Zdravković je prikupila tokom rada na terenu, a obuhvataju informacije dobijene tokom realizacije projekata 'MMARP', 'ICEP'¹, "Projekat podvodnog arheološkog istraživanja risanskog zaliva", te dugim pojedinačnim projektima, te samostalnim rekognosciranjem

Geografski kandidatkinja je svoj rad skoncentrisala na obale Albanije, Crne Gore i južne Hrvatske. Na osnovu istorijata istraživanja koji nam je prikazala P. Zdravković čitaocu je jasno da postoji velika razlika u istraženosti Hrvatske obale i obala Crne Gore i Albanije. Iako ne obiluje sa toliko podataka koliko je tokom poslednjih decenija prikupljeno na području Hrvatskog primorja, autor smatra da će ovo istraživanje imati veliki značaj budući da se i Crna Gora i Albanija geografski nalaze na nezaobilaznom mestu za sve koji plovo i trguju između Mediterana i Jadranskog mora. U poglavlju *Geografski okvir* čitalac se detaljno upoznaje sa karakteristikama reljefa oglednog područja.

Hronološki okvir koji Petra Zdravković posmatra u ovom radu je zapravo vreme u kome se događaju važne promene koje se mogu sa jedne strane omeđiti Avgustova spoljna politika karakterišu dva odnosa kroz periode: od 27. do 6. godine p.n.e., u kome je vršeno osvajanje određenih teritorija na zapadu i postizanje diplomatskih uspeha na Istoku od strane Rima, i od 6. godine p.n.e. do 14. godine n.e. kada su Rimljani uslovljeni na prelazak na sistem odbrambene politike. Stalno vođenje defanzivnih ratova često na više frontova istovremeno duž nepreglednih granica, Carstvo postepeno slabi, čemu doprinose i povremene epidemije i provale varvara, posebno u kasnoantičkom periodu. Zapadno rimsko carstvo biće pod stalnim udarima varvara tokom čitavog 5. veka, da bi 476. godine došlo do njegovog konačnog sloma. Na njegovoj teritoriji nastajace i smenjivace se brojne rimsko-varvarske države. Istočno rimsko carstvo uspeva da se održi u Grčkoj, Makedoniji, maloazijskim provincijama i delu Afrike a tokom 6. veka delimično uspeva da povрати neka od izgubljenih područja na Jadranu, u Italiji i Africi. Uprkos tome, već krajem 6. veka i početkom narednog stoleća. u 7. veku, dolaskom Avara i Slovena i najezdom Arapa,

¹MMARP (Montenegrin Maritime Archaeology Research Project), ICEP (Illyrian Coastal Exploration Program)

Vizantija će izgubiti područje Balkana, Afriku i veći deo istočnih oblasti. Jadran, nakon relativno mirnog kasnoantičkog razdoblja, ulazi u period varvarskih osvajanja i formiranja nove geo-političke situacije, ali i stagnacije ekonomskog života. Kroz poglavlje *O pomorskoj trgovini*, P. Zdravković diskutuje o razvoju samog pomorstva i njegovih sastavnih elemenata, uključujući razvoj brodogradnje, lučkih infrastruktura i ostalih segmenata koji su omogućavali nesmetano funkcionisanje pri ostvarivanju prekomorskih kontakata. Ona drži da je razvoj pomorske plovidbe od samog početka bio usmeren u dva pravca – kao razvoj vojne i ekonomske strategije. U ovom poglavlju dat je pregled razvoja ekonomskog aspekta, odnosno pomorske trgovine, kao značajnog resursa ekonomskog razvoja antičkog sveta. Na ovaj način kandidatkinja ovaj razvoj smešta u kontekst socijalnih i političkih dešavanja i time doprinosi prepoznavanju njihovog uzajamnog uticaja.

Poglavljje *Podvodno-arheološki nalazi sa područja jugo-istočne obale Jadrana* daje kataloški prikaz lokaliteta iz antičkog perioda na jugo-istočnog obali Jadrana. Koristeći današnje teritorijalne podele radi olakšanog geografskog prikaza, lokaliteti su predstavljeni od severa ka jugu, odnosno od ostrva Hvara u Hrvatskoj do Krfskog kanala na granici Albanije i Grčke. U zavisnosti od tipa lokaliteta, predstavljeni su podaci relevantni za rekonstrukciju trgovačkih puteva u okviru Jadrana, te kontakata sa mediteranskim centrima proizvodnje i lukama. U zavisnosti od procesa, odnosno načina njihovog formiranja, lokaliteti su razdvojeni u tri tipološke kategorije i to u: luke, sidrišta i brodolome. S obzirom na stanje istraženosti, i stanje očuvanosti lokaliteta, u okviru podataka prikazanih u ovom poglavlju date su i pretpostavke o nekada mogućem prisustvu brodoloma na određenim lokacijama koje su u velikoj meri devastirane, a na osnovu prisustva određene količine tipološki srodnih amfora.

Posle prikaza materijala konstatovanog na lokalitetima navedenim u prethodnom poglavlju, naredno poglavljje, *Tipologija amfora*, bavi se tipološkim određivanjem pojedinih formi prisutnih na području kojem se ovaj rad bavi. Određivanje tipa amfora izvršeno je u cilju boljeg razumevanja konteksta njihovog porekla, odnosno centara proizvodnje amfora, potom centara proizvodnje robe koje su transportovale, luka i sidrišta korišćenih za utovar/istovar robe, brodova koji su ih prevozili i sl. Pitanje centara gde se vršila proizvodnja samih amfora biće detaljnije razrađeno u poglavlju Proizvodni centri kroz petrografske analize i druge izvore, kroz rezultate dobijene petrografskim, defraktometar X zraka (X-raydiffractometry) i analizama teških minerala. Rezultati ovih analiza upoređeni su sa rezultatima uzoraka amfora iz keramičarskih radionica/peći nalaženih širom proizvodnih centara na Mediteranu u potrazi za mestom njihove proizvodnje. Poglavlje Sadržaj amfora bavi se rezultatima različitih analiza kao što su paleobotaničke i izotopske, ali i analize ekstrahovanih masti i DNK uzoraka iz otkrivenih nalaza. U kombinaciji sa *tituli picti*, koji su opisivali sadržaj pojedinih amfora, ikonografskim predstavama (najčešće na novcu) u okviru kojih bi bili predstavljeni najznačajniji produkti neke regije ili same amfore, te delova istorijskih izvora koji bi se bazirali mahom na kvalitetu proizvoda pojedinih regija, sprovedene analize omogućavaju tačniju interpretaciju proizvoda čiji se promet odvijao širom Mediterana.

Poglavljje *O pomorskoj trgovini na istočnom Jadranu u antici kroz istorijske izvore* fokusira se na one izvore čiji glavni fokus predstavlja upravo pomorska trgovina, metodologija plovidbe, te njihov socijalni aspekt. P. Zdravković nas informiše da su, prepoznajući značaj razvoja maritimnih kontakata, antički pisci za sobom ostavili obilje informacija i uputstava o plovidbi, stelarnoj navigaciji, izazovima sidrenja, i, šire uzev, o komunikaciji između pomorskih centara na Mediteranu. Uvezujući prethodno poglavljje sa narednim koje ima naslov Prirodne karakteristike Jadrana, kroz razumevanja geomorfološkog i hidrografskog konteksta, te faktora od značajnog uticaja za plovidbu poput morskih struja, vetrova,

dubina, plime i oseke i sl., dobijamo jasniju sliku o izazovima plovidbe u datim istorijskim uslovima a time i razlozima korišćenja određenih pomorskih puteva.

Konačno, u poglavlju *Zaključna razmatranja – putevi distribucije* dati su odgovori na pitanja koja se tiču formiranja pomorskih puteva na Mediteranu, te načina funkcionisanja velikih proizvodnih centara i distribucije robe tokom perioda antike. Kroz sumiranje rezultata istraživanja, prepoznato je mesto Jadrana između istoka i zapada, i njegove uloge u ekonomskim tokovima Mediterana.

5. Ostvareni rezultati i naučni doprinos disertacije

Budući da je rad koncipiran interdisciplinarno doprinosi ove disertacije imaće posledice na više nauka i to prvenstveno na arheologiju, istoriju, i geografiju. Kada je arheologija u pitanju, najznačajniji naučni doprinos ovog rada je sasvim nov ugao posmatranja pomorske trgovine, privredne grane koja je bila jedan od značajnijih činilaca kako za razvoj antičkog Rima tako i za razvoj i integraciju rubnih zajednica pod njegovom vlašću. Ova doktorska teza doprinela je ubikaciji brojnih sidrišta, luka i centara pomorske trgovine u oblasti koju je proučavala. Sa druge strane P. Zdravković je načinila izvanredan prilog poznavanju trgovačkih odnosa između Jadrana i šireg Mediteranskog kruga u vreme rimske dominacije. Ovo predstavlja sasvim nov i izuzetan doprinos i otvara vrata za dalja multidisciplinarna proučavanja.

Izuzetnu novinu doktorska teza Petre Zdravković donosi u obliku priloga koji čine sastavni deo ovog rada. Reč je o bazama podataka za dve oblasti koje pokriva: a) luke i sidrišta i b) brodolome, koje daje u formi tabela (pretraživim u programu MS Excell i brojnim drugim) u kompaktnoj formi što uključuje mesto, ID broj i opis u slučaju Luka i sidrišta i 3D poziciju, ID broj i lokalitet u slučaju brodoloma.

Takođe kao prilog ovom radu nastala je i GIS aplikacija sa preciznim podacima baziranim na prethodno opisanim bazama podataka, koja predstavlja ne samo oruđe prezentacije već pre svega i moćno oruđe za interpretaciju. Petra Zdravković je ovo i iskoristila u svojoj tezi kako bi došla do pojedinačnih zaključaka te se slobodno može reći da je ovo prvi rad koji se bavi maritimnom arheologijom koji je koristio GIS kao relevantan izvor za interpretaciju.

6. Zaključak

Imajući u vidu sve što je prethodno izrečeno, komisija smatra da doktorska disertacija kandidatkinje Petre Zdravković pod naslovom „REKONSTRUKCIJA POMORSKE TRGOVINE NA JUGO-ISTOČNOJ OBALI JADRANA TOKOM PERIODA RIMSKE DOMINACIJE“ predstavlja originalno i samostalno naučno delo, te da je napisana u skladu prema odobrenom predlogu teme. U skladu s tim, komisija predlaže da se prihvati pozitivna ocena ove doktorske disertacije kako bi se stekli uslovi za njenu usmenu odbranu.

U Beogradu, 20. novembra 2017.

Članovi komisije:

dr Miroslav Vujović, vanredni profesor

dr Jasna Vuković, docent

dr Miomir Korać, naučni savetnik

dr Nenad Tasić, redovni profesor i mentor